

Kâşgar'da
Afak Hoca
Türbesi'ndeki
sandukalar

kurma teşebbüsünde bulundularsa da başarılı olamadılar. 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Tarım havzası önemli bir siyasî, ekonomik ve sosyal değişim yaşadı. 1955'te Doğu Türkistan, muhtariyet isteyen Uygurlar'ı yatıştırmak amacıyla Sinkiang Uygur Otonom Bölgesi adı altında yeniden organize edildi. İdarî olarak Kâşgar bir il merkezi ve on bir ilçeden oluşan bir vilâyettir.

Kâşgar İlkçağ'dan beri Tarım havzasının ekonomik merkezidir. Eski dönemlerde el sanatlarında, özellikle kilim, tekstil ve seramik dallarında meşhurdur. 1950'lerden bu yana pamuk endüstrisi başta olmak üzere kurulan çeşitli modern endüstriler şehrin ekonomik önemini arttırmıştır. Diğer taraftan iki ipek yolunun bulunduğu yerdeki konumu ve Çin'le Orta Asya arasındaki transit taşımacılıktaki rolü, eski çağlardan beri Kâşgar'ın bir ticaret merkezi olarak önem kazanmasını sağlamıştır. 1949 ile 1980'li yıllar arasında da 30.000'den 160.000'e yükselen ve çoğunluğu Uygurlar'dan oluşan şehrin nüfusu 1991'de 330.397 idi. İslâm hâkim dindir; fakat 1960'lardaki kültür devriminden ancak 100 cami ve mescid kurtulabilmiştir. Bunlar arasında, Çin'in en büyük camisi olan ve özellikle şehre İslâmî bir hava veren İydgâh Meydanı'ndaki aynı adı taşıyan, XVII. yüzyılda inşa edilmiş cami yanında Afak Hoca Camii ve Türbesi, Döng Mescid, Kâşgarlı Mahmud Türbesi ve Yûsuf Has Hâcib Türbesi gibi mimari yapılar bulunur.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VI, 496-500; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 25, 34, 96, 225, 234, 255, 260, 280-281, 349; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 64; Gerdizî, *Zeynü'l-aḥbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahrân 1347 hş., s. 187, 264, 270; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 310-311, 324-326;

Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cündî), IV, 488; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebelere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, Ankara 1992, bk. İndeks; D. C. Boulger, *The Life of Yakoop Beg*, London 1878; Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan: Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, İstanbul 1952; W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London 1977, bk. İndeks; a.mlf. – [B. Spuler], "Dughlât", *EP* (İng.), II, 622; a.mlf.ler, "Kashghar", *EP* (İng.), IV, 698-699; D. R. McMillen, *Chinese Communist Power and Policy in Xinjiang: 1949-1977*, Boulder 1979; A. Zeki Velidî Toğan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, tür.yer.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1984, bk. İndeks; G. Jarring, *Return to Kashgar*, Durham 1986; A. G. Maliavkin, *Tanskie khroniki o gosudarstvakh Tsentral'noi Azii*, Novosibirsk 1989; *The Cambridge History of Early Inner Asia* (ed. D. Sinor), Cambridge 1990; O. V. Zotov, *Kitai i Vostochnyi Turkestan v XV-XVIII vv.*, Moskova 1991; İktil Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara 1992; *Vostochniy Turkestan v drevnosti: rannem srednevekovye* (ed. B. A. Litvinski), Moskova 1992; İlyar Şemseddin, *Doğu Türkistan'da Demografik Yapı ve Tarım*, İzmir 1997, s. 32, 61; Muhammed Âtîf, *Kaşgar Tarihi Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi* (haz. İsmail Aka v.dğr.), Kırıkkale 1998; R. Rahmeti Arat, "Kâşgar", *İA*, VI, 405-412; D. Perkins, *Encyclopedia of China*, London 1999, s. 254-255.

KEITH HITCHINS

KÂŞGARİ

(الكاشغرى)

Ebû Abdillâh Sedîdüddin Muhammed b. Muhammed b. Âli el-Kâşgarî
(ö. 705/1305)

Namaza dair
Münyetü'l-muşallî adlı
muhtasar eseriyle tanınan
Hanefî âlimi
(bk. MÜNYETÜ'L-MUSALLÎ).

KÂŞGARLI MAHMUD

XI. yüzyılda yaşamış,
Türk dilinin ilk sözlüğü
Divânü lügati't-Türk'ün müellifi
ve en eski Türk dili araştırmacısı.

Hayatı ve şahsiyeti hakkındaki bilgiler yakın zamanlara kadar sadece eserindeki birkaç kayıttan ibaret kalan, hal tercümesi hususunda kendisi de çok ketum davranan Kâşgarlı'nın bazı ifadelerindeki ipuçlarından hareketle ve tarihî kaynakların da yardımıyla sınırlı bir biyografisi elde edilmektedir. Ortada mevcut işe yarar kayıtlar dışında kendisine dair söylemler ise çok defa tutarsız, birbiriyle çelişir birtakım tahmini görüş ve yorumlarla, yakın zamanlarda bunlara ilâve edilmiş ve çoğunda onu kendi çevrelerine mal etme gayreti sezilen mahallî rivayetlerden ibarettir.

Doğum tarihini tesbite yarayacak bir kayda rastlanmayan âlimin künyesi onu Kâşgarlı gösteriyorsa da esasında doğum yerinin Barsgan olduğu anlaşılmaktadır. Bu yerin emiri bulunan babasını da buralı bildiren ifadesi yanında (*Divânü lügati't-Türk*, vr. 313^a) eserinde kendisinin Barsgan'a olan sıkı bağlılığını hissettiren birtakım başka kayıtlar da göze çarpar. Kitabının Abbâsî halifesine sunuş kısmında kendisini Türk kavminin soyca en köklü kişisi, Türk ilinin coğrafyasında geniş bir alana yayılmış Türk toplulukları arasında yıllarca dolaşmış bunların her birinin ağızlarını yakından inceleyip öğrenmiş, Türk dili üzerinde en üst seviyede bilgi sahibi olmuş bir kimse diye takdim eder. Devri için mühim bir meziyet sayıldığından mükemmel surette silâh kullanmayı da bildiğini ilâve ederek yüksek sınıftan bir kimseye yaraşır savaççılık terbiyesini almış olduğunu belirtmek ister (*a.g.e.*, vr. 2^b). Öte yandan bir münasebet düşürerek ailesinin ülkede "emîrlere" diye tanındığını söylemekte ve Sâmanoğulları hâkimiyetindeki yerlerin fâtihî sıfatıyla andığı ced-dinin ismini de vermektedir (*a.g.e.*, vr. 35^a). Eserinin elde mevcut tek nüshasında okunuşu çözülemeyen bir şekilde girdiğinden Beherkin, Bahir Tekin, Hamir Tekin gibi birtakım yakıştırmalara yol açan, kimi ifade ettiği anlaşılamayan bu ad Nasr Tigin olarak düzeltilmiş kastedilen kimsenin Mâverâünnehir ve Buhara fâtihî Nasr İlig Han (Arslan İlig Nasr b. Ali) olduğu ortaya çıkmaktadır (Juze, II, 27 vd.; Belyaev, s. 31; krş. *Compendium of the Turkic Dialects*, I, 139).

KÂŞGARLI MAHMUD

Kâşgarlı Mahmud'un Karahanlı hükümdar soyundan geldiği gerçeği, cedini Nasr Tigin yerine sülâlenin doğu kolunda aynı sıfat ve şöhrette bir başka şahsiyete bağlayan ve meseleye bu açıdan bakan farklı bir açıklamada da kendini bir kere daha gösterir. Daha ayrıntılı olan ve bunu yaşanmış bir vak'a'ya bağlayan bu açıklamaya göre (Pritsak, *TM*, X [1953], s. 243-246) Kâşgarlı'nın ceddî, 992'de Sâmânoğulları'nın merkezi Buhara'yı fetheden Hârûn Buğra Han (Ebû'l-Hasan Hârûn Kılıç Buğra Han b. Süleyman) olup Kâşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin b. Muhammed de onun üçüncü göbekten torunudur. Geriye dönütle seçereden Hüseyin b. Muhammed'in babası, Taraz ve İsbicâb (İsficâb) hâkimi Muhammed Buğra Han b. Yûsuf ve onun da babası Hotan fâtihi ve hâkimi Yûsuf Kadır Han b. Hasan Hârûn ortaya çıkmaktadır. Soy kütüğünün böylece Buhara fâtihi Hârûn Buğra Han'a dayanmasının yanı sıra, İbnü'l-Esîr'in bu aileyle ilgili olarak naklettiği trajik bir vak'a da Kâşgarlı'nın babasıyla birlikte kendisinin kimliğinin çok daha aydınlanmasını mümkün kılmaktadır. Buna göre, Kâşgarlı'nın künyesinde babası olarak görünen Hüseyin b. Muhammed ile bahis konusu vak'a içinde yer alan Hüseyin Çağrı Tigin b. Muhammed aynı şahıstır. Kâşgarlı'nın hânedan mensubu olduğunu seçeredeki yerle birlikte açığa çıkarması kadar hayatının aldığı yeni istikametini anlaşılmasına yardımcı olan vak'a şöyledir:

Karahanlı Hükümdarı Yûsuf Kadır Han'ın oğlu, Taraz ve İsbicâb Emîri Muhammed Buğra Han b. Yûsuf, iktidarı büyük oğlu Hüseyin Çağrı Tigin b. Yûsuf'a bırakmak arzusuyla onu veliaht ilân etmişti. Ancak Muhammed Buğra Han'ın diğer karısı ondan olma oğlu İbrâhim'in veliahtlığa geçmesi emelini beslediğinden kabullenemediği bu durumun öcünü almak için tertiplemediği geniş çaplı bir suikastı sarayda devir merasimi yapıldığı sırada gerçekleştirerek ailenin birçok ferdini ortadan kaldırmış, İbrâhim'in tahta çıkmasını sağlamıştı. Kâşgarlı Mahmud bu kırimdan hayatını kurtarabilmişse de babası Hüseyin Çağrı Tigin ve büyük babası Buğra Han b. Yûsuf suikasta kurban gidenler arasındaydı. Omeļjan Pritsak'ın "İbnü'l-Esîr, IX, 211" diye devamlı surette yanlış referans verdiği ve zamanını da 448-449 (1057-58) olarak gösterdiği hadisenin tarihini atıfta bulunduğu İbnü'l-Esîr gerçekte kesin bir ifade ile 439

(1047-48) olarak kaydeder (*el-Kâmil*, IX, 299; ayrıca bk. Müneccimbaşı, *Karahanlılar* [trc. Necati Lugal], s. 7).

Pritsak'ın, Kâşgarlı'nın ceddini Sâmânoğulları ülkesi fâtihi olarak Nasr Tigin yerine Hârûn Buğra Han'a bağlamaktaki gerekçelerinin tenkidıyla Kâşgarlı Mahmud'un ceddini Nasr Tigin göstermesindeki tercihin burada ayrıca açıklanmasına girişilmeyecektir. Ceddî hususunda görüşler farklı olsa da onun Karahanlı ailesinin mensubu veya hânedana yakın yüksek aristokrasi ailesinden olabileceğine dair Barthold ve Zeki Velidi Togan'ın evvelce belirtmiş oldukları kanaat böylece inanılır bir neticeye ulaşmış bulunmaktadır. Eserinde bir ikisinin adını zikrettiği hanzâde ve tigin gibi kimseler Kâşgarlı Mahmud'un mensubu olduğu yüksek zümrenin tabii erkânındandır. Kendisine babası Muhammed Tonka Han'dan naklen Uygur ülkesinin geçmişine dair bir rivayeti anlatan, künyesinde Karahanlı hükümdar ailesinin unvan ve lakaplarının hissedildiği Nizâmeddin İsrâfil Togan Tigin b. Muhammed Çakır Tonka Han ile (*Divânü lugâti't-Türk*, vr. 34^b) vaktiyle beraberinde bulunduğu Emîr Komuk da (*a.g.e.*, vr. 97^a) bu çevreden birer simadır.

Bu vak'adan sonra Kâşgarlı Mahmud'un hayatı 1072 yılına kadar yeniden bilinmezlik içine girer. Bu bilgi yokluğunun yerini güvenilir bir vesika ve delili olmaksızın ortaya atılmış tahminler, birbiriyle çelişir yorumlar alır. Bunlardan en yaygınının kaynağı olan Pritsak'a göre Kâşgarlı Mahmud ailenin uğradığı suikast felâketi üzerine vatanından kaçmak mecburiyetinde kalmış, bundan böyle devamlı bir kaçkınılık hayatı sürdürerek komşu Türk ülkelerinde on yıl kadar dolaştıktan sonra Bağdat'a gelmiş ve siyasi mülteci olarak orada kalmıştır (*TM*, X [1953], s. 245-246). Geniş kabul görmüş bu nazariyeye bir iki karşı çıkışa rastlanırsa da bunlar Kâşgarlı gibi "bir Türkçü Türk evlâdının vatan küskünü olamayacağı", "böyle bir ithamın onun kişiliğine leke sürmek demek olacağı" yolunda hissî açıdan bir tepkiyi ifade eder (meselâ bk. Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud*, s. 16-17; Ali Osman Coşkun, "Kâşgarlı Mahmud ve Mültecilik Meselesi", *TK*, XX/226 [Şubat 1982], s. 237-240). Tasavvur edilen mülteciliğin süresi için iddia sahibi bir sınır belirlemediğinden bu sıfat sonuna kadar Kâşgarlı'nın üstünde kalmış görünür. Suikastta ailenin başlıca fertlerinin ortadan kalkmasıyla zehirlenerek ölen babası Hüseyin b.

Muhammed'in yerine geçen kardeşi İbrâhim b. Muhammed'in saltanatının ancak bir yıl kadar devam ettiği, ona itaate yanaşmayan Barsgan Emîri İnal Tigin'e karşı annesinin teşvikiyle açtığı savaşta yenilerek öldürüldüğü (İbnü'l-Esîr, IX, 299; Müneccimbaşı, *Karahanlılar* [trc. Necati Lugal], s. 7) göz önünde bulundurulursa, kendisini ülkesi dışında yaşamaya zorlayan şartlar o vakit veya daha sonra sonuna kadar mülteci hayatı sürdürdüğü iddiası doğru olamaz. Bununla beraber Karahanlılar ailesinde bu vak'adan önce de sonra da iktidar mücadelesi olagelmıştır. Yaşadığı olaylar Kâşgarlı Mahmud'u siyasi hayat yerine ilim yoluna sevk etmiş olmalıdır. Bu vak'anın, öteden beri Türk topluluklarının dilini ve hayatını öğrenmeye meraklı Mahmud'u iktidar ve saltanat gibi arzuların tamamıyla yüz çevirerek kendini ilme ve araştırmaya yöneltmiş olduğu hususu gerçeğe en yakın bir tahmin olabilir.

Daha farklı bir rivayete göre Kâşgarlı Mahmud, yaşanan facianın ardından Pamir'in zorlu Muk Geçidi'ni aşarak ülkesi dışına çıktıktan sonra ömrünün uzun bir kısmını Orta Asya'nın çeşitli köşelerinde Türk kabile ve boyları arasında geçirmiş, oradan gittiği İran ve Irak taraflarında Arapça, Farsça ve Rumca gibi dilleri öğrenmiş, müderrislikte karar kılmıştır (Sertkaya, s. 131-132). Daha ayrıntılı başka bir rivayete göre ise 1057'de kırk dokuz yaşında Kâşgar'dan ayrılmaya mecbur olan Mahmud, oradan Batı Karahanlılar ülkesine ve Mâverâünnehir'e geçip Türk boylarının yaşadığı bölgeleri bir bir gezmek suretiyle 1057-1072 yılları arasında *Divânü lugâti't-Türk* için malzeme topladıktan sonra 1072'de Bağdat'a gelmiş ve Kâşgar'da yazmaya başladığı eseri üzerinde bir müddet daha çalışarak burada tamamlamıştır (Sultan Mahmut Kaşgarlı, s. 11). Son iki rivayet esasını, 1972'den bu yana Kâşgarlı Mahmud literatürüne girmeye başlayan yeni araştırmalar ve yayınlardan alır.

1972'de, *Divânü lugâti't-Türk*'ün telifine başlanmasının 900. yıldönümünü karşılamaya yönelik çalışmalar, 1981'de yeni Uygurca'ya tercümesine girişilmesinin uyandırdığı ilgi ve şevkle Kâşgarlı ve eseri üzerinde hız kazanan araştırmalar ve 1982-1983'te bölge ilim adamlarının Kâşgar yöre halkı ve özellikle eski nesillerden yaşlı kimseler arasında sürdürdükleri geniş çaplı anketin getirdiği yeni bil-

giler literatüre çok yeni unsurlar katar. Doğum yılı, annesinin kim olduğu, nelerde okuyup eğitim gördüğü, hocaları, üstatları, *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü tamamladıktan sonraki hayatı, ülkesine Bağdat'tan ne vakit döndüğü, kaç yıl yaşadığı, nerede ve hangi tarihte öldüğü gibi, hal tercümesinin o zamana kadar bilinmeyen noktalarına cevap vermeye yönelik bu mahallî araştırmalarla biyografisinin mevcuttan farklı bir versiyonu ortaya çıkar. Karahanlılar soyundan geldiğine, 1057-1058'de ailesinin kırıma uğradığına dair daha önce Pritsak'ın literatüre mal ettikleriyle vesika mahiyetinde mahallî yazılı kayıtların yanı sıra bölgeden derlenmiş sözlü rivayetlerin bir karması olan bu değişik çerçeve başlıca noktalarıyla Kâşgarlı'nın hal tercümesini yeni baştan şöyle kurar:

Doğum tarihini önceleri 1029-1038 yılları arasında hesaplayan tahmin (Pritsak, *TM*, X [1953], s. 246) bu defa yerini bunu 1008 olarak gösteren bilgiye bırakır. Doğum yerini Barsgan olarak kabul eden bilgi Kırgız çevresinden gelen rivayetle daha da kuvvet kazanırken Özerk Uygur bölgesi kaynaklı rivayet ise bunu Kâşgar'ın 45 (veya 48) km. güneybatısındaki Opal köyü diye gösterir. Rivayetlerin belirttiğine göre Kâşgarlı Mahmud'un annesi, Karahanlılar diyarının önde gelen ulemâsından Hoca Seyfeddin Büzürgvâr'ın kızı Bübî Râbia'dır. Bu geniş kültürlü anne onun eğitimi üzerinde çok etkili olmuştur. Mektebe önce Opal'de başlayıp gençlik yıllarında Kâşgar'da yüksek sınıftan aile çocuklarının devam ettiği Medrese-i Hamîdiyye ve Medrese-i Sâciyye'de okumuştur. Kendisinden naklettiği Türkler hakkında bir hadis dolayısıyla Kâşgarlı'nın ismini andığı Şeyh İmâm ez-Zâhid Hüseyin b. Halef el-Kâşgarî (*Dîvânü lugâti't-Türk*,

vr. 89^a) Medrese-i Sâciyye'de hocasıdır (hakkında bk. Sem'ânî, *Kitâbü'l-Ensâb* [nşr. Margoliouth], Leyden-London 1912, vr. 472^a; krş. Hartmann, *MTM*, nr. 4 [1331], s. 168-169). Medrese yıllarında zamanının klasik ilimleri yanında Arapça ve Farsça öğrenmiştir. 1057'de babası ve aile fertlerinin saraydaki suikasta kurban gitmelerinin ardından başka ülkelerde geçen uzun gezgincilik yılları sonunda geldiği Bağdat'ta eserini tamamlayarak Halife Muktedî-Biemrillâh'a sunmuştur. 1080'de kendi ülkesine dönüp Opal'de kurduğu Medrese-i Mahmûdiyye'de müderrislik yaptıktan sonra 1090 yılında doksan yedi yaşında iken burada vefat etmiştir. Başka bir rivayete göre ise eserini halifeye sunduktan birkaç yıl sonra seksen dokuz yaşında iken Kâşgar'a dönmüş, medresesinde sekiz yıl müderrislik yapmış ve doksan yedi yaşında vefat ederek medresesinin yanında yapılmış olan türbeye gömülmüştür. Rivayetler onun doksan yedi yaşında öldüğü hususunda birleştiği halde 1090'ın yanı sıra bazıları bu tarihi 1105 (*Ulug E'lim Mehmud Kaşkari ve Unun Heyatı*, s. 10), bazıları da 1126 diye gösterir (Mut'i – Osmanov, *ST*, nr. 4 [1987], s. 88).

Kâşgarlı Mahmud'un vaktiyle türbesinde bulunup da sonraları birçok el değiştirmiş, telif tarihi 1791 olarak gösterilen *Tezkire-i Hazret-i Molla* adlı bir yazmadan evvelce alınan bir nota göre de Kâşgarlı, ülkesine dönüşte sekiz yıl müderrislik yaptıktan sonra doksan yedi yaşında ve 477 (1084-85) yılında vefat etmiştir. Bu kaydın yanı sıra Opal'deki türbeye vakfedilmiş bir *Meşnevî* nüshasının sayfaları arasında yer alan, Kâşgar Şer'iyye Mahkemesi kadısının mührüyle mühürlü 10 Receb 1252 (21 Ekim 1836) tarihli vakıf senedinden, yöre halkınca

Kâşgarlı Mahmud Türbesi'nin taçkapısı

öteden beri Hazret-i Mollam Şemseddin adı altında ve bir evliya gibi tanınmakta olan zatın esasında Kâşgarlı Mahmud olduğu anlaşılmış, bir ziyaretgâh sayılan türbede yatanın da o olduğu meydana çıkmıştır. Şemseddin adının ona, babası Hüseyin b. Muhammed'in idarî makam sahibi olarak Karahanlı yönetiminde almış olduğu bir unvandan geldiği sanılmaktadır (mahallî araştırmaların getirdiği bütün bu veriler hakkında toplu bilgi için iki Uygur ilim adamının 1982 ve 1983 tarihli ilmi raporlarında yer alan araştırma neticelerini bildiren Yeni Uygurca makalelerinin *Tarım*, nr. 3 [Urumçi 1984], s. 13-15, 20-21] Rusça tercümesi: Mut'i – Osmanov, bibl.; Kahar Barat, "Discovery of History: The Burial Site of Kashgarlı Mahmud", *Aacar Bulletin*, II/3, Connecticut 1989, s. 19-22; aynı yazı ayrıca, *Central Asia Reader: The Rediscovery of History*, New York-London 1994, s. 77-81'de de yer alır).

Kâşgarlı Mahmud'un mezarının keşfi mahallî basından başlayarak haber ajansları vasıtasıyla dünyaya duyurulduğunda ilim âlemince heyecanla karşılanmış ve Türkiye basınında da gecikmeden akis bulmuştur (meselâ bk. Metin Soysal, "Çin'den Gelen Haber", *Hürriyet*, 4 Nisan 1983; Kemal Bağcı, "Divânü Lügat-it-Türk Çin'de İlk Kez Uygurca Yayınlandı", *Milliyet-Aktüalite*, 17 Nisan 1983, s. 3; Engin Bilginer, "Yasak Kentlere Girdik", *Hürriyet*, 12 Kasım 1984; Opal'in Azak köyü tepesinde olup mükemmel surette restore edilerek gösterişli bir külliye haline getirilen türbe hakkında geniş bilgi için bk. Sultan Mahmut Kaşgarlı, "Kaşgarlı Mah-

Kâşgarlı Mahmud'un Kâşgar Opal'deki türbesi

KÂŞGARLI MAHMUD

mad'un Mezarı", *Doğu Türkistanın Sesi*, 11/7-8 [Aralık 1985], s. 51-53; Hasan İbrahim, "Kâşgarlı Mahmud'un Mezarı ve Mimarî Yapısı", *TK*, X/268 [Ağustos 1985], s. 544-547; Ulla Ehrensverd, "A Pilgrimage to the Moseleum of Mahmud al-Kashgari", *Svenska Forskningsinstitut i Istanbul Meddelanden*, nr. 17 [1992], s. 64-72; Said Maden, *Kaşgar ve Ötesi*, İstanbul 1994, s. 70-76). Kâşgarlı Mahmud literatürüne bu son yılların belirtilen rivayetler yoluyla getirdiği veriler, mahallî yaygın ve akademik yazılardan başlayıp bölgeyle ilgili turistik rehberlere kadar klasikleşmiş bilgiler gibi yer almaktadır (meselâ bk. Chen Dajun, *Xinjiang Today*, Beijing 1988, s. 75-76).

Eserinin ortaya çıkışından bu yana yapılan bunca araştırmaya ve sürdürülen o kadar çalışmaya, *Divân*'ının tedkikinde ise hayli yol alınmasına rağmen Kâşgarlı Mahmud'un sıhhatli ve güvenilir bir hal tercümesi için günümüzde söylenebilecek söz onun Barsgan'da doğduğu, 1057'de Bağdat'a gittiği ve 1077 yılında orada eserini meydana getirdiği dışında hiçbir şey bilinmediğinden (James Kelly, "Kashgari, Mahmud al-", *Encyclopedia of Asian History*, New York 1988, II, 277) ibaret kalmaktadır.

Bugün Türk dünyasının Doğu Türkistan, Kırgız, Türkmen ve Kazak kollarının aralarında paylaşmadıkları, her birince kendilerine mal edilmek istenen Kâşgarlı Mahmud'un Orta Asya Türklüğü'nün hangi soyundan olduğu çok farklı görüşlerin karşılaştığı tartışmalı bir konudur. Radloff'tan bu yana Uygur Türkü sayılmışken günümüzde ona sahip çıkan Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmen görüşleri de ön plana geçmiştir. Onun konuştuğu ve eserine de akseden ana dilinin doğup büyüdüğü Barsgan ve Isık Göl yöresinde yerleşik Tuhsi (Türkes) ve Yağma Türkleri'nin Türkçe'si olduğu, soy mensubiyetinin de buraya ait bulunduğu en inandırıcı görüş durumundadır (Musabaev, XXVII/253 [1972], s. 110). Orta Asya Türklüğü'nün kesimlerinden her biri, hatta Tatarlar, eserinde kendilerinden bir taraf görüp bulduklarından Kâşgarlı Mahmud'u doğrudan doğruya kendilerine mal ederken edebiyat tarihlerinde de ona kendilerinden biri olarak yer verir (meselâ bk. *Uzbek Adabiyâti Tarihi*, Toşkent 1977, I, 88-92; H. Koroglı, *Uzbekskaya Litaratura*, Moskva 1977, s. 75-86; Hatip Osman, *Boringi Törki Hem Tatar Edebiyatının Çıganakları*, Kazan 1981, s. 16-26; Turgun Almas, *Kadımki Uygur Edebiyatı*, Kaşgar 1988, s. 334 vd.).

Kâşgarlı Mahmud'un hal tercümesinin çok yetersiz kalışına mukabil seçkin şahsiyet ve müstesna hüviyetini büyük eseri *Divânü lugâti't-Türk* ile anlamak mümkün olmaktadır. Hayatına istikamet ve mâna vermiş olan, meydana getirebilmek için uğrunda, "Yıllarca birçok güçlükler göğüs gerdim" dediği (*Divânü lugâti't-Türk*, vr. 2^b) bu büyük çalışmanın arka planındaki itici gücü, kendisini yalnız çağının değil sonraki zamanların dilci ve âlimlerinden daha farklı kılmış yüksek idealini tek başına bu eseri yansıtır. Ancak eseri konusunda da hal tercümesinde olduğu gibi bilgi boşlukları, birbiriyle bağdaşmaz görüşler, farklı kabuller bulunmaktadır. İç yapısı bir tarafa bırakılırsa nerede yazıldığı, telif zamanı, ortada mevcut birbirinden farklı tarihlerden hangisinin doğru olduğu, böyle bir eseri meydana getirmek düşüncesinin kronolojik yerinin hayatının hangi safhasına ait bulunduğu, bu gayenin gerektirdiği büyük alan ve derleme çalışmasına ne zaman giriştiği, bu yoldaki faaliyetini ne vakte kadar sürdürdüğü, kitabını önsözünde ismini andığı halifeye mi, verdiği bazı tarihler tutmadığına göre ondan sonraki halifeye mi sunduğu, acaba bunun gerçekleşmemiş bir niyet olmaktan ileri gidemediği mi, yoksa eserinin temize çekilmiş son nüsha olmak yerine müsvedde halinde mi kaldığı gibi türlü mesele ve şüphelerle karşı karşıya kalınır. Bunların içinde en önemlisi ve en başta geleni, Kâşgarlı Mahmud'da böyle bir eser yazma düşüncesinin ne zaman ve hangi muhitte doğduğu, nasıl bir tesirle onu telif etmek ihtiyacını duyduğu hususudur. Bunu yalnız sözlüğü için değil ana dili için kaleme aldığı gramer kitabı ile birlikte düşünmelidir. Onu Türk dili üzerinde çalışmaya sevkeden sebep ve ihtiyacı görebilmek şahsiyetini çok daha aydınlığa çıkaracaktır.

Anlaşıldığı üzere, geniş çaplı lugatının çalışmalarını sürdürürken önce Türk dilinin prensip ve kurallarını gösterecek müstakil bir eser ortaya koymayı uygun bulmuştur. Sözlüğünde sırası geldikçe gramerci bir zihniyetle dil bilgisi konu ve kurallarına da temas etmeyi ihmal etmeyen Kâşgarlı, sadece işaret etmekle yetinmeyip açıklanmaları hususunda bunlar için kendisine göndermeler yaptığı *Kitâbü Cevâhiri'n-nahv fi lugâti't-Türk* adını taşıyan bu eserinin varlığını haber verir (a.g.e., vr. 9^b). *Divân*'da ele aldığı dil kuralları üzerindeki açıklamaları, başlı başına küçük bir gramer kılavuzu teşkil edebilecek muhtevalarıyla günü-

müze ulaşmayan bu eser hakkında az çok bir fikir verebilecek durumdadır. Bu yolda yapılmış çeşitli çalışmalarda bunlar müteaddit defa topluca bir araya getirilmiş bulunmaktadır.

Esas eserine gelince en başta öne çıkan mesele, onun Bağdat'a gitmesi ve orada Arap kültür dünyasıyla temasa gelmesi neticesinde yazıldığı hakkındaki çok yaygın kanaat ve bunun ne derece isabetli olduğudur. İçinde hiç ismi geçmedikten başka orada yazılmış olmasını gösterebilecek ufak bir kayıt, tek bir iz bulunmadığı halde sadece önsözünde Abbâsi halifesine bir sunuşun yer almasına bakılarak onun Bağdat'ta meydana getirilmiş olduğuna hükmedilmiş, yazılış sebebi ve gayesi de sırf Araplar'a Türkçe öğretmek düşüncesine bağlanmıştır. Bu takdirde, böyle bir lüzumu Bağdat'ta hissederek bu yolda bir eser yazmaya karar verdiğinde bunun için gerekli olup toplanması uzun yıllar isteyen, Türk ilinin geniş bir coğrafyaya yayılmış boyları ve toplulukları arasında yerinde yapıma tedkik ve müşahedelere dayanan çok zengin dil ve çok yönlü kültür malzemesine ne vakit ve nasıl ulaştığı kendiliğinden gündeme gelir. Eser Bağdat'ta doğmuş bir ilhamla ve yazılış da orada olmuş kabul edilirse bütün bu malzeme, araştırıp tesbit ettiği ağız ve şive farklarıyla ilgili yığınla teferuat, bir o kadar fonetik müşahede, yüzlerce manzum metin ve atasözleri hep zihinden kâğıda dökülmüş demektir. Böyle değil de yıllar boyunca Türk illerinde gezerken topladığı malzemeye ait not ve kayıtları beraberinde getirmiş idiyse tek başına bu dahi Türkçe'nin bir lugatını hazırlama düşünce ve kararının onda Bağdat'a gelişinden önce doğmuş bulunduğunu ortaya çıkarır. Ağızlarını, söz dağarcıklarını ve yaşayışlarını araştırdığı Türk boyları arasındaki çalışmalarla eriştiği malzemeyi Bağdat'ta elde edebilmesi hiç düşünülemez ve mümkün olamayacağı için onu bu araştırmalara, böyle büyük ve ileri çapta bir sözlük yazmaya sevkeden ilham merkezini başka bir tarafta aramak gereği kolayca belli olur.

Kâşgarlı Mahmud'un 1057'de ülkesinden ayrıldıktan sonra Bağdat'a gidinceye kadar on-on beş yıl sürdüğü hesaplanan devre içinde Türk boylarını bir bir dolaşarak gerekli malzemeyi toplamış olduğuna dair benimsenmiş görüş de bunu teyit eder. Hem böyle kabul edip öte yandan da eserini hazırlama ilhamının Bağdat'tan geldiğini ileri sürmek bünyesin-

de bir çelişkiyi taşır. Başı boş bir hevesle gagesiz olarak böyle bir işe kalkışılmaya-çağına göre şuurulu bir şekilde malzeme toplama ve hazırlık faaliyetine girişmiş olmak için önceden bu istikamette verilmiş bir karar, ortaya konulmuş bir iradenin olması lâzım gelir. Sadece bu açıdan düşünülecek olursa bu arzu ve kararın Kâşgarlı'da Bağdat'a gelmeden önce teşekkül etmiş olduğu bir kere daha ortaya çıkar. Bağdat öncesi böyle bir derleme ve ön hazırlık devresini kabul etmek, kaçınılmaz olarak bu eseri yazma irade ve arzusunun Bağdat'ta Arap kültür çevresiyle daha temasa gelmeden önce onda mevcut olduğu neticesini de beraberinde getirir. Ayrıca onun orta yaşlarda başlamak yerine eseri için malzeme derleme faaliyetine girişmesini gençlik yıllarına götüren yabana atılamayacak bir görüş de vardır (bk. Kafesoğlu, bibl.).

Eserin hazırlık ve telif kronolojisini söyleyenlerden çok başka gösteren bir iddiaya göre ise Kâşgarlı Mahmud yurdunda gördüğü tahsili ilerletmek için Bağdat'a gitmiş, bir sözlük tertip etmek fikrine orada sahip olmuş, bundan sonra da Bağdat'tan ayrılarak eserin malzemesini derlemek için Türk ülkelerine seyahat etmiş ve yeterli malzemeyi topladıktan sonra onu Kâşgar'da yazıp halifeye sunmak üzere tekrar Bağdat'a dönmüştür (Juze, II, 30-31). Bu görüş bir tarafa bırakılırsa Kâşgarlı'ya eserini ilham eden merkezi Karahanlı ve Mâverâünnehir ülkelerinde aramak daha isabetli olacaktır. Orta Asya bozkırlarında, Mâverâünnehir'in türlü yerleşim bölgelerinde Türk boyları arasında yıllarca malzeme derleme peşinde koşmuş olan Kâşgarlı Mahmud'un şuurulu, planlı ve ileriye dönük hazırlık faaliyeti böyle bir eser meydana getirme mâzisinin onda gerilere, Bağdat öncesine gidebileceğini gösterdiğine göre ona bunu ilham eden asıl çevre ve şartların ne olduğu yeniden düşünülmelidir. Eser üzerinde Türkmence bakımından çalışmış olan Türkmen araştırmacısı S. Ahallı, orada adları geçen bazı coğrafi mevkilere ait yön tariflerinin Kâşgar'a göre değil Bağdat'a göre olduklarını belirtirse de bu diğer bütün yer adları için geçerli değildir.

Önsözünde belirgin şekilde görüleceği üzere Türk dilinin Arapça karşısındaki değer ve durumunu tayin etme, bir bakıma Arapça karşısında Türkçe'nin savunmasını yapma fikrini de güden eserinde, Karahanlı ve Mâverâünnehir kültür merkezlerindeki medreselerde Arapça'nın

yüksek tefsiri dili oluşu, devrin ulemâsının eserlerini bu dille meydana getirmesi yönünden doğmuş bir tepkinin mevcudiyeti hiç hatıra gelmemiştir. Arapça'nın bu üstün durumunun Kâşgarlı'da ana dili Türkçe'nin yüceltilmesi duygularını davet etmiş olması her zaman düşünülebilecek bir ihtimaldir. Ana dilinin yüceliği, onun Arapça ile at başı yarışacak güçte olduğu inancında kendini hissettiren üstü kapalı reaksiyonun kaynağını bu kültür merkez ve muhitlerinde müşahade ettiği Arapça'nın hâkimiyetinde aramak, Kâşgarlı'yı ve *Dîvânü lugâti't-Türk'e* vücut veren ilhamı belki daha iyi teşhis etmeyi sağlayacaktır. Amatörce bir merak ve basit bir pratik maksadın dar çerçevesine sığmayacak çapta olan bu eser, XI. yüzyılda İslâm dünyasının idrak etmekte olduğu bir Türk çağının getirdiği inanç ve ihtiyacın mahsulü olma hüviyetini taşır. Büyük Selçuklu çağı Türklüğünün idaresi ve önderliğinde bütün bir müslüman âlemin Türk asrını yaşamakta olduğu psikolojik hissi zemin içinde hazırlanması bir ihtiyaç haline gelmiş bir eser olarak ortaya çıkan *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün her yönden dikkat çekici ve bu büyük dilcinin düşünce sisteminin bir aynası olan önsözü, sahasında asırlarca başka hiçbir telifin yerini alamadığı bu âbidevi çalışmayı doğuran ülkü devrinin psikolojisi içinden yansır.

Hız Muhammed'in hadislerine dayanarak Türklüğü yüceltme gayreti içinde olan Kâşgarlı Mahmud, Türkler'in "nizâm-ı âlem"i sağlamaktaki tarihî misyonunu belirterek "fezâil-i Etrâk" literatürüne yeni bir boyut katarken İslâm dünyasına Türklük adına bazı mesajlarla birlikte Türk dilini öğrenme yolunda bir çağırışı iletir. Türk dilinin dillerin en zengin ve en mazbutu bilinen Arapça ile at başı yürür bir seviye ve kabiliyette bulunduğu şeklinde o zamana kadar hiçbir dilci ve lugat müellifinin telaffuz edemediği bir davayı dile getirir.

Kâşgarlı Mahmud'u kendi çağı ve onun ötesinden bu yana günümüz için de önemli bir şahsiyet kılan en mühim taraf, kendisine kadar hiç ele alınmamış ana dilinin söz servetini ve onu yöneten kurallarını meydana çıkarıp tesbit etmek ihtiyacını çok öncelerden hissederek bu uğurda içine girdiği büyük çalışmanın yanı sıra Türkçe'nin üstünlüğüne ve İslâm âlemi için ümitsizliğine inancını cesaretle ortaya koymasındır. Önünde daha önceleri yapılmış bir deneme, hazır bir ör-

nek olmaksızın ana dilinin geniş bir coğrafî yayılım içindeki kol ve şubelerinden derlediği ve mukayeseli bir şekilde işlediği malzemeyle yarattığı eseri, Kâşgarlı Mahmud'a Türk dilinin bilinebilen ilk sözlüğünün müellifi ve en eski Türk dili araştırmacısı pâyesini verir. Gerçekten Kâşgarlı Mahmud hazırlığı çok kuvvetli, metot sahibi, ileri bir fonetik dikkat ve hassasiyetle ağız farklarını tesbit eden, derlediği malzemeyi değerlendirmesini iyi bilen, devri için çok erken olan mukayeseli dilciliğin öncüsü olmak gibi meziyetlerle mücehhez bir dil bilginidir. Onun, "dil sahasında devri için orijinal modern bir filolog zihniyeti ile çalışan ve nisbeten yeni olan mukayeseli dil tedkiki tarihinde mühim bir yer almaya hak kazanmış olan bir Türk âlimi olduğu" ifadesi (Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, İstanbul 1947, Önsöz, s. XX) bu hakikati salâhiyetle yansıtır.

Kâşgarlı Mahmud, herhangi bir lugat kitabı gibi içindeki kelimelerin sadece karşılıklarını vererek, arada bazı gramer kurallarına da işaret etmekle yetinmek suretiyle yabancıların Türk dilini öğrenmelerini yolunda pratik bir dil kitabı meydana koymak yerine her vesilede Türk kültürü, Türk etnolojisi, Türk etnografyası, Türk folkloru, Türk mitolojisi, Türk ili coğrafyası, Türk töre ve gelenekleri, Türk şiiri, atasözlerindeki Türk felsefesi ve dünya görüşü, tıbbî usullerden farmakolojiye, spordan yemek adlarına kadar Türklüğe ait günlük hayatın akla gelebilecek nesi varsa münasebet düşürerek muhabatını bilgilendirmeyi gaye edinmek suretiyle eserine bir nevi "Türkiyyât" ansiklopedisi olma hüviyet ve değerini de kazandırmıştır.

Kâşgarlı Mahmud'un en fazla üzerinde durulmuş dilci ve lugatçı yönü ile Türkoğca çalışması dışında gereğince değerlendirilmemiş bir vasfı edebiyatçı hüviyeti ve şiire olan ilgisidir. Lugatına aldığı sözlerin daha iyi anlaşılabilmesi ve bunların kullanışları için, hatta hatırdaki kolay kalabilmelerini sağlamak maksadıyla bol bol verdiği manzum metinler onun iyi ve dikkatli bir şiir derleyicisi olduğunu da göstermektedir. Derledikleri içinde anonim halk edebiyatına ait olanlar öncelikli yer tutmakla beraber arada aruzla yazılmış şiirlerin de bulunması bunların halk edebiyatından sayılmasını mümkün kılmamaktadır. Aruzu ve onu kullanmasını bilen münevver kişilerin kaleminden çıkmış olduğunda şüphe bulunmayan bu şiirler ve hikmetli sözlerle eserine koyduğu

diğer manzum parçalar, Kâşgarlı'nın edebî eserlerle temas ve ilgisi hakkında bir fikir verebilecek mahiyettedir. Bunlar arasında, Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Melikşah'ın zevcesi Karahanlılar hânedanından Celâliye Terken Hatun'la (İbnü'l-Esir, IX, 301) ilgili bir methiye, *Dîvân*'daki aruzlu şiirlerin hiç değilse bir kısmının Kâşgarlı'nın kaleminden çıkmış olması ihtimalini düşündürür (bu parçanın nazım tekniği ve bazı hususiyetleri hakkında bk. Ömer Faruk Akün, "Divan Edebiyatı", *DİA*, IX, 391-392). Üç beyti eserin ayrı ayrı yerlerinden seçilmiş bu methiye mesnevi nazım şekliyle olduğu halde klasik Şark şiirinin kaside geleneğine zihniyet ve mahiyet itibarıyla çok yakınlık gösterir. Burada muhatabı olan "memdûh"undan, içinde bulunduğu sıkıntılı durum dolayısıyla kendisine yardım ve lutuf dileyen bir "mâdih-şair" ortaya çıkıyor. Terken Hatun'a verilmiş manzum bir dilekçe olan bu metin başkasına ait bulunduğu takdirde Kâşgarlı bundan haberdar olabilir, onu kolayca eline geçirebilir miydi? Bunun *Dîvân*'da yer alışı tesadüfle açıklamak kolay değildir. Sarayın bir köşesinde kalmış, tesadüf eseri eline geçmiş bir kâğıttan nasılsa aktarılmış bir metin olmak yerine düştüğü sıkıntı esnasında yardım ricasını ileten bu kaside havalı şiirin sahipliğine Kâşgarlı Mahmud en yakın kimse olmak durumundadır. Zamanının idarî ve siyasî hayatı üzerinde söz sahibi ve ileride bir ara kayınlıdesi olacağı halife katında da nüfuz sahibi olan Terken Hatun'a ilticâ ile müşkülüne yardımcı olma dileğinin Kâşgarlı'ya ait bulunması en tabii ihtimaldir. Terken Hatun'un Kâşgar'dan beraberinde Bağdat'a getirdiği Türkler arasında bulunduğu tahmin edilen Kâşgarlı Mahmud'un (Köprülü, *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1933; aynı yazı, *Araştırmalar*, s. 41; Togan, nr. 17 [25 Eylül 1932], s. 135) belki orada yaşadığı güç bir durum dolayısıyla bu "koşuk"u ile hâmesi Terken Hatun'a sığınmış olmaktadır. O zamanın şart ve bağlantıları içinde değerlendirildiğinde Terken Hatun'un Kâşgarlı Mahmud'un hâmesi olma ihtimali kuvvet kazanır. Bu methiye *Dîvân*'daki örneklerden herhangi biri olmaktan öteye, Kâşgarlı'nın naklettiği aruzlu parçaların da bir kısmının onun kalemine ait olabileceğinin ip uçlarını verecek mahiyettedir. Bu parçaların, Karahanlı Türk edebiyatının *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-hakâyık* gibi eserlerindeki aruz kalıplarından çok başka oluşu, ancak daha sonraki devirlerde yerleşip benimsenmiş olanlarına nisbetle Türkçe'nin

henüz alışık olmadığı kalıplarda yazılmış bulunması, Kâşgarlı'nın aruzu kendisine mahsus şekilde kullanma alışkanlığını elde etmiş olduğunun da delili sayılabilir (*Dîvân*'daki aruz vezinli şiirlerin topluca tedkiki için bk. İ. V. Stebleva, *Razvitie Tyurkskih Poetiçeskih Form v XI Veke*, Moskva 1971; G. Doerfer, *Formen der älteren türkischen Lyrik*, Szeged 1996, s. 123, 161, 206-211, 303-304, 309-310, 316-317, 329, 341-342). Öte yandan Arap edebiyatından tercüme veya nazire oldukları yahut hiç değilse İslâmî edebiyattan gelme bir ilham ve tesir taşıdıkları ileri sürülen bazı şiirlerin ise (Togan, nr. 17 [25 Eylül 1932], s. 136-137) bizzat Kâşgarlı Mahmud'un kaleminden çıkmış olması da ihtimallerin en kuvvetlisidir.

Uzun ömürlü olduğu anlaşılan bu çalışkan insan herhalde bilinenler dışında başka eserler de hazırlamış olacaktır. *Dîvân*'da kullandığı halk edebiyatı metinlerinden onun bu sahada etraflı bir derleme yaptığı belli olmaktadır. Orada yer veremediklerini, elindeki bütün diğer derlenmiş metinlerle birlikte başlı başına bir şiir mecmuası teşkil edebilecek bu örnekleri *Kitâbü'l-Egânî*'yi model alan bir eserde toplamış olması da düşünülecek bir ihtimaldir.

Hazırlamış olabileceği başka eserleri bilinmese de Türk dilinin yazıya, bir kataba bağlanmamış prensip ve kurallarını araştırma ve tesbit yolunda ilk hamle olan *Kitâbü Cevâhiri'n-nahv fi lugâti't-Türk*'ten mahrum kalınmış olsa da Kâşgarlı Mahmud tek eseri *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü ile Batı'da yüzyıllar sonra teşekkül edecek Türkoloji'nin Orta Asya'da ilk temelini atan âlim dilci olmuştur. Türkistan'da arkası getirilmemiş bir "erken-Türkoloji" çığırının başlatıcısı olan eseri, yazılışı üzerinden yüzyıllar geçtikten sonra XX. yüzyılda I. Dünya Savaşı'nın vevleli ortamında ilim âleminin huzuruna çıktığından bu yana Türkoloji tedkikleri için büyük bir gelecek vaad eden bir hazine, tüketilemez eşsiz bir kaynak olarak karşılanmıştır. Türk filolojisinin çözüme bağlanamamış meselelerinin çözülmesine kazandırdığı fevkalâde yardım başta olmak üzere Türk kültür ve medeniyet tarihinin çeşitli konularını "génétique" bir tarzda tedkikine imkânlar getiren eseri Kâşgarlı Mahmud'a Türkoloji tarihinde müstesna bir yer açmıştır. Türkoloji'de ufuk genişletici bir rol üstlenen *Dîvân*'ı onu günümüzde daha da artan bir değer ve itibarı sahibi kılmaktadır (bk. *DİVÂNÜ LUGÂTİ-TÜRK*).

BİBLİYOGRAFYA :

Mahmud b. el-Hüseyn Muhammed el-Kâşgarî, *Divânü lugâti't-Türk*, Millet Ktp., Ali Emîri, Arapça Eserler, nr. 4189 (= tipki basım: Ankara 1992); Besim Atalay, *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I-III, Ankara 1939-1941; Maxmyt Kaşkarî, *Türk Sözdüğü* (Kazakça trc. Askar Kurmasulı Egeybay), I-III, Almatı 1977-1978; *Compendium of the Turkic Dialects: Diwân Lugât at-Türk* (İng. trc. Robert Dankoff – James Kelly), I-III, Harvard 1982-1985; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Beyrut 1979, IX, 299, 301; Münecimbaşı, *Sahâfî'l-ahbâr*, İstanbul 1285, II, 512; a.mlf., "Karahanlılar" (trc. Necati Lugal), *Münecimbaşı Şeyh Ahmed Dede Efendi'nin "Camiü'd-düvel" Adlı Eserinden Karahanlılar ve Anadolu Selçukluları* (nşr. N. Atsız), İstanbul 1940, s. 2-16; Martin Hartmann, "«Divân lugât at-Türk»e Aid Birkaç Mulâhaza", *MTM*, nr. 4 (1931), s. 167-170; Fuad Köprülü, "Yeni Neşriyat: Divânü lugâti't-Türk", a.e., nr. 5 (1931), s. 381-383; a.mlf., *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926, s. 184-186; a.mlf., "Millî Kültürümüzün Eski Bir Âbidesi: Divânü lûgatüttürk", *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1933 – 1 Mayıs 1933; aynı yazı: "Divân-ı Lûgât al-Türk", Köprülü, *Araştırmalar* (1934), s. 33-44; Bergsträsser, "Das Vorbild von Kaşgarî's Divân lûgât at-Türk", *OLZ* (1921), s. 154-155; P. K. Juze, "Divan Lugat at-Turk. Theseaurus linguarum turcarum", *Izvestiya Azerbaydjanskogo Gosudarstvennogo Universiteta İmeni B. J. Lenina, Vostokovedeniya*, Baku 1926, I, 75-94; 1927, II, 27-35; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 81-89; Rusça aslı: *Dvadnatçat Lekçiy po İstorii Turekkih Narodov Sredney Azii, Soçinenia*, Moskva 1968, V, 83-88; (Alm. trc. Th. Menzel), *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken*, Berlin 1935, s. 90-97; a.mlf., "Muşulmaşkiy Mir", (1922), *Soçinenia*, Moskva 1966, VI, 243; Zeki Velidi Togan, "«Divân-ı Lugat üt-Türk»ün Telif Senesi Hakkında", *Atsız Mecmua*, nr. 16, İstanbul 15 Ağustos 1932, s. 77-78; a.mlf., "Mahmud Kaşgarî'ye Ait Notlar", a.e., nr. 17, 25 Eylül 1932, s. 133-137; a.mlf., "Eski Türk ve Moğollann Haritaları ve Haritacılığı Meselelerine Dair Notlar", *Kopuz*, nr. 5, Ağustos 1939, s. 164-168; a.mlf., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 107, 441 not 5; Ahmed Cafe-roğlu, *İlk Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut*, İstanbul 1938; a.mlf., *Kaşgarlı Mahmut*, İstanbul 1970; a.mlf., *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1974, II, 19-48; Kilisli Rifat [Bilge], "Divanu lugâti't-Türk'ün Telifi Tarihi", *TM*, VI (1939), s. 358-360; V. I. Belyaev, "Vvedenie Arabskie İstoçniki po İstorii Turkmen i Turkmenii. IX-XIII vv.", *Materiali po İstorii Turkmen i Turkmenii*, Moskva - Leningrad 1939, s. 31-32; M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut*, İstanbul 1946, genişletilmiş 2. bs., Ankara 1972; Omeljan Pritsak, "Mahmud Kaşgarî Kimdir?", *TM*, X (1953), s. 243-246; a.mlf., "Kara-Hanlılar", *İA* (1953), VI, 251-253, 260, 264-265; a.mlf., "Die Karachaniden", *Isl.*, XXX/1 (1953-54), s. 17-68; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 188; I. Yu. Kırçakovski, *Arabskaya Geograficeskaya Literatura, İzbrannii Soçinenia*, Moskva - Leningrad 1957, IV, 268-269 (Arapça trc. Salâhaddin Osman Hâşim), *Târîhu'l-edebî'l-coğrafiyyi'l-Arabi*, Moskva 1957, s. 262-263; Louis Bazin, "Les dates de rédaction

du «Divan» de Kaşgari", *AOH*, VII/2-3 (1957), s. 21-25; Robert Devereux, "Al-Kâshghari and Early Turkish Islam", *MW*, XLIX/1-4 (1959), s. 133-138; a.mlf., "Maḥmūd al-Kâshghari and his Diwān", a.e., LII (1962), s. 82-96; Alessio Bombaci, *Storia della Letteratura Turca*, Milano 1962, s. 91-97; (Fr. trc. I. Melikoff), *Histoire de la littérature turque*, Paris 1968, s. 68-75; H. Hasanov, *Maḥmud Kaşgariy. Heyati ve Geografik Merosi*, Toşkent 1963; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1971, I/4, s. 250-257; A. N. Kononov, "Maḥmud Kaşgarskiy i Ego Divanu lugatit-Türk", *ST*, nr. 1 (1972), s. 3-17; S. G. Klyashorny, "Epopa Mahmud Kaşgarskogo", a.e., s. 18-23; C. G. Musabaev, "Kaşgarlı Mahmut'un Yaşamı Üzerine Yeni Veriler", *TdL*, XXVII/253 (1972), s. 110-119; aslı: "Nekotorie Svedeniya o jizni Maḥmuda Kaşgari", *Issledoveniya po Tyurkologii*, Alma-Ata 1969, s. 48-62; "Kaşgarlı Mahmud", *TA* (1974), XXI, 389-392; G. Hazai, "Genel Leksikografya Açısından Kaşgarlı Mahmut Hakkında Düşünceler", *Bilimsel Bildiriler 1972*, Ankara 1975, s. 419-424; a.mlf., "al-Kaḡḡhan", *El²* (İng.), 1979, IV, 699-701; Hamit Z. Koşay, "Divanü Lûgati't-Türk'teki Terimlerden Örnekler", *Bilimsel Bildiriler 1972*, Ankara 1975, s. 479-496; "Maḥmud Kaşgari", *Kazak Sovet Ençiklopeadiyası*, Almatı 1975, VII, 533; "Maḥmud Koşgariy", *Uzbek Sovet Ençiklopediyesi*, Toşkent 1976, VII, 91-93; "Maḥmud Kaşgari", *Kırğız Sovet Ençiklopediyesi*, Fırınze 1979, IV, 201; *Uluğ E'lim Mehmud Kaşkari ve Unun Heyati*, Keşker 1983; A. Bican Ercilasun, "Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lûgati't-Türk", *Büyük Türk Klâsikleri*, İstanbul 1985, I, 118-131; İbragim Mut'i - Mirsultan Osmanov, "O rodine, jizni i grobiçe Maḥmuda Kaşkarskogo", *ST*, nr. 4 (1987), s. 79-89; Ebulfez Âmanoğlu Kuluyef, "Maḥmud Kaşgari", *Vartık*, XV/89-2, Tehran 1993, s. 19-28; E. Tryarski, *Kultura Ludów Turreckich w świetle przekazu Maḥmudā z Kaszgaru* (XI. w.), Warszawa 1993; Sultan Mahmut Kaşgarlı, "Büyük Türk Bilgini Kaşgarlı Mahmut'un Kişiliği ve Türk Bilinci", *Dil Dergisi*, nr. 33, Ankara 1995, s. 10-15; K. Çorotegin, *Maḥmud Kaşgari (Barskani) yana Anın «Divanu Lugatit-Türk» Söz Yıgnağı (1072-1077)*, Bişkek 1997; Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997; Osman Fikri Sertkaya, "Son Bulunan Belgeler Işığında Kaşgarlı Mahmud Hakkında Yeni Bilgiler", *Divanü lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara [2000], s. 130-146.

ÖMER FARUK AKÜN

KÂŞİ

(الكاشي)

Giyâsüddin Cemşid b. Mes'ud el-Kâşî
(ö. 832/1429)

Uluğ Bey'in ilmi çevresine mensup
matematikçi ve astronom.

Kâşân'da doğdu; Fars menşeli bir aileye mensuptur. Önceleri tıpla ilgilenmesine rağmen astronomi ve matematiğe duyduğu merak asıl mesleğini ikinci plana

itmesine yol açtı. Bir müddet Kâşân'da yaşadıkdan sonra Irâk-ı Acem'i dolaştı ve nihayet Uluğ Bey'in davetiyle Semerkant'a yerleşerek araştırmaları için gereken malî kaynağa ve ilmi ortama kavuştu. Ancak onun daha önce astronomi üzerinde ciddi çalışmalar yaptığı, bu konuda uzmanlaştığı ve *Süllemü's-semâ'*, *Muhtaşar der 'İlm-i Hey'et*, *Risâle der Şerh-i Âlât-ı Raşad* ve *Nüzhetü'l-ḡadâ'ik* gibi bazı eserlerini bu dönemde kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Kâşî'nin Semerkant'taki ilmi hayatı, Uluğ Bey'e olan şahsî yakınlığından dolayı medreseyle değil daha ziyade sarayla bağlantılıdır. Onun babasına gönderdiği bir mektup söz konusu ilmi çevre, Uluğ Bey ve muhtemelen kendisini Semerkant'a davet ettiren Kadızâde-i Rûmî hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu mektubunda Kâşî, Semerkant matematik bilginleri içinde en önde gelenin Kadızâde olduğunu belirtmekte, ancak bazı ifadelerinden kendisini onun önünde gördüğü sezilmektedir. Yine bu mektuptan Uluğ Bey'in ona çok yakınlık gösterdiği, ilmi başarılarını takdir ettiği ve tavsiyelerine önem verdiği anlaşılmaktadır. Özellikle Uluğ Bey'in rasathânesinin proje ve inşa aşamalarında Kâşî'nin yaptığı tavsiyelerin önemli rolü olmuştur (Sayılı, s. 81, 86-87, 89, 90). Bu rasathânenin başına getirilen ve Uluğ Bey'in zîcinin hazırlanmasında büyük katkıları bulunan Kâşî 19 Ramazan 832'de (22 Haziran 1429) Semerkant'ta vefat etti.

Kâşî'nin matematik ve astronomi alanlarına olan katkıları çok önemlidir. Özellikle *Miftâhu'l-ḡisâb* adlı kitabı Doğu matematikçilerinin yazdıkları eserlerin zirvesi sayılır (Sâlih Zeki, I, 185-186). Bu çalışmasında Kâşî, tam sayıların köklerini almanın genel bir metodunu ortaya koymakta ve buna günümüzde Rufini-Horner metodu denilmektedir. Yine bu eserinde ortaya koyduğu ve *er-Risâletü'l-muḡtiyye*'de geniş ölçüde uyguladığı ondalık kesirlerle ilgili metodu matematiğe gerçek bir katkı olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar ondalık kesirler daha önce Öklidisi ve bazı Çinli bilginlerce kullanılmışsa da bu konuyu ilk defa ayrıntılı ve sistemli bir biçimde inceleyen âlim Kâşî'dir. Onun matematikteki önemli başarılarından biri de ondalık kesirleri kullanmak suretiyle π (pi) sayısının değerini seleflerinden daha kesin bir şekilde tesbit etmiş ve 2π'yi hem altmışlı (6: 16, 59, 28, 1, 34, 51, 46, 15, 50) hem de onlu

(6,2831853071795865) sayı sistemine göre vermiş olmasıdır. Kâşî ayrıca bugün Newton'un adıyla anılan binomial (iki terimli işlem) ilk çözen matematikçidir (Q. Mushtaq, XII/2 [1989], s. 80-81). *Risâletü'l-veter ve'l-ceyb* adlı eserinde 1 derece yay sinüsünü (sin 1°) kendine has bir metotla hesaplaması da yine onun orijinal buluşlarından (Sâlih Zeki, s. 185). Öte yandan *Miftâhu'l-ḡisâb*'da dördüncü derece denklemleri keşfettiğini ve bu konuda müstakil bir eser kaleme alacağını söylemiş, fakat bu sözünü yerine getirmesine ömrü yetmemiştir.

Astronomi alanında Kâşî, öncelikle Nasîrüddin-i Tûsî'nin *Zic-i İlḡânî*'sini güncelleştirerek *Zic-i Ḥâkânî* adıyla yeniden düzenlemiştir. Ayrıca gök cisimlerinin hacmi ve mesafeleri hakkında ince hesaplamalar yapmış, bu konuda iki alet geliştirmiştir. Bunlardan "tabaku'l-menâtik" adını taşıyan bir gezegen ekvatoryumudur ve gezegenlerin ekliptik enlem ve boylamlarını, arza uzaklıklarını, konumlarını ve geriye dönüşlerini hesaplamak için yapılmıştır. "Levhu'l-ittisâlât" adındaki diğeri ise lineer enterpolasyon (ara değeri bulma) işleminde kullanılmaktadır. *Nüzhetü'l-ḡadâ'ik*'in Semerkant nüshasında tanıttığı bu aletler hakkında adı bilinmeyen bir yazar tarafından özel bir kitap yazılmış ve Sultan II. Bayezid'e ithaf edilmiştir (tıpkıbasım ve İng. trc. E. S. Kennedy, *The Planetary Equatorium of Jamshid Ghiyâth al-Din al-Kâshî [d. 1429]*, Princeton 1960).

Eserleri. 1. *Süllemü's-semâ' fi ḡalli işkâlin vaḡa'a fi'l-muḡaddimin fi'l-eb'âd ve'l-ecrâm*. Gezegenlerin mesafe ve hacimlerinin hesaplanmasına dair olan eser vezir Kemâleddin Mahmud'a sunulmuştur. Birçok yazma nüshasından en önemlisi Londra India Office'teki olup (nr. 755) Tahran'da taş baskısı yapılmıştır (1286). 2. *Muhtaşar der 'İlm-i Hey'et (Risâle der Hey'et)*. Timur hânedanından Sultan İskender'e sunulmuştur; British Museum'da bir nüshası vardır (nr. 27261). 3. *Zic-i Ḥâkânî der Tekmil-i Zic-i İlḡânî*. Nasîrüddin-i Tûsî'nin *Zic-i İlḡânî*'sini tamamlayıcı nitelikte altı makaleden oluşmaktadır. Birçok nüshası içinde en önemlisi Londra India Office'te kayıtlıdır (nr. 2232). 4. *Risâle der Şerh-i Âlât-ı Raşad*. 818'de (1415) yazılarak Sultan İskender'e ithaf edilmiştir. Ancak bu şahsın Timur hânedanından Şiraz Emiri İskender mi yoksa Karakoyunlu Türkmen Beyi İskender mi olduğu tartışmalıdır. V. Bar-